

ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА ЯК ГОЛОВНА СКЛАДОВА ІСТОРИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА ЇЇ РОЛЬ У РОЗВИТКУ МІСЦЕВИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

Поплавський С. Ю.

ВСТУП

21 травня 1997 року відповідно до пункту 1 статті 140 Конституції України було прийнято Закон України «Про місцеве самоврядування» та введено поняття «територіальна громада». Стаття 1 Закону України вказує: «територіальна громада – жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр»¹.

Постановою Верховної Ради від 17 липня 2020 року у складі областей по всій Україні було виділено всього 1469 територіальних громад, зокрема: 409 міських громад з центром у місті, 435 селищних громад з центром у селищі міського типу, 625 сільських громад з центром у селі².

Незважаючи на велику кількість територіальних громад в Україні, більшість із них повною мірою не може реалізувати своїх повноважень, наданих їм чинним законодавством. Необхідність постійної фінансової підтримки територіальних громад із використанням системи дотацій вирівнювання, яка реалізується через районні бюджети, стримує розвиток малих міст і великих селищ – потенційних точок економічного зростання.

Однак розвиток місцевих територіальних громад можна значно покращити завдяки вмілому управлінню історичною спадщиною.

Історична спадщина – це матеріалізована історія країни, свідчення культурного багатства й глибини історичної пам'яті. Культурна спадщина України – це сукупність успадкованих від попередніх поколінь матеріальних і духовних надбань, пам'яток, історико-культурних об'єктів і територій, що зберегли автентичність і

¹ Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. №280/97-ВР/ Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>.

² Список територіальних громад України. // Вікіпедія: вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Список_територіальних_громад_України (дата звернення 25.08.2024).

етнокультурну самобутність, відбивають внесок держави та її народів у розвиток світової цивілізації³.

«Спадщина» – це власність, те, що передається у спадок від попередніх поколінь. Культурна ж спадщина складається не з грошей чи майна, а з культури, цінностей та традицій, як матеріальних об'єктів, так і нематеріальних проявів. Культурна спадщина передбачає спільний зв'язок, нашу приналежність до громади. Вона представляє нашу історію і нашу ідентичність, наш зв'язок з минулим, з нашим сьогоденням і майбутнім. Сучасні виклики, що постали як перед усією Україною, так і перед місцевими громадами потребують оновленого погляду на культурну спадщину та усвідомлення її справжньої цінності. Історико-культурна спадщина України нараховує на сьогодні велику кількість об'єктів, які зберегли свою автентичність і етнокультурну самобутність, це спадок, який тисячоліттями збагачувався здобутками попередніх генерацій, що жили на цій території. І це не тільки матеріальні надбання, але й духовні здобутки, які передаються з покоління в покоління і дають її мешканцям реальні можливості для економічного й соціального піднесення, це важливий фактор економічного, соціального і духовного розвитку будь-якої території, незалежно від її розміру, розташування, кількості населення тощо.

Культурна спадщина України – це безцінний скарб. Окрім матеріальної культурної спадщини, яку можна візуалізувати, відчути на дотик, є ще й нематеріальна, до якої відноситься усна народна творчість, народні традиції, звичаї, свята, обряди, народна виконавська майстерність (музична, пісенна, танцювальна, театральна); традиційні ремесла; знання, навички та світогляд українського народу, що стосується природи і всесвіту (народна медицина, народний календар тощо). Але найціннішою нематеріальною спадщиною є самі люди, носії звичаїв, традицій, знань та досвіду, який вони зберігають.

1. Історико-культурна спадщина – головний фактор ідентифікації українського народу

Нині місце України в європейському культурному просторі значно залежить від ставлення до історичної культури, рівня збереженості національних традицій та власне культурної спадщини. Усі відповідні об'єкти на території України, у межах її територіального моря та прилеглої зони охороняються згідно з чинним законодавством – це є одним із пріоритетних завдань органів державної влади й місцевого самоврядування, а також міжнародно-правовим зобов'язанням. Окрім

³ Зозуля С. Ю. Енциклопедія сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-51479> (дата звернення 23.08.2024).

того, Україна не лише забезпечує збереження всіх історичних та інших пам'яток, що становлять культурну цінність, а й уживає заходів для повернення розташованих за її межами культурних цінностей народу.

Проте, на жаль минулі покоління нам передали далеко не все, що ми могли б успадкувати. У ХХ столітті в Україні колосальні обсяги матеріальної та нематеріальної спадщини, зокрема у селах, були занедбані або знищені радянською владою. Особливо переслідувалася та зазнала значних втрат сакральна спадщина. Також величезну кількість об'єктів спадщини було пошкоджено або втрачено внаслідок II світової війни. Надалі швидкий розвиток технологій та урбанізація ще більше знівельовали у свідомості як практичну цінність спадщини так і потребу дбати про неї. Тому виникає питання, чому настільки важливим є збереження історико-культурної спадщини? Навіщо взагалі потрібно, щоб пам'ятки нашої цивілізації та культури були збережені, захищені й за потреби відновлені?

Це комплексне питання. По-перше, у ньому є фактори культурної пам'яті: завдяки спадщині в нас, як у народу, є фізичне підтвердження існування нашої історії. Окрім того, культурна спадщина це все, найважливіше, що здобули наші предки, що формувало їх як народ та націю⁴. Уже те, що спадщина витримала випробування віками і дійшла до нашого часу говорить наскільки важлива вона для людства. Культурна спадщина відіграє безліч суспільних ролей: вона є предметом захоплення і естетичної насолоди; це джерело гордості за свою націю і народ, виступаючи водночас важливим чинником ідентичності; спадщина – важливий фактор економічного розвитку, який сприяє утвердженню самосвідомості місцевих громад; це незамінний освітній ресурс⁵.

Історико-культурна спадщина підживлює у громадян України відчуття приналежності до певної місцевої громади в Україні, до певного регіону і до держави загалом, а також посилює відчуття об'єднання з Європою⁶.

Культурна спадщина є неодмінною складовою історичної культури, відносно нової науки, яка дає можливість осмислити хід часу та

⁴ Мазуренко С. Справа кожного. Чому ми маємо захищати культурну спадщину. *Особиста думка*. 2020. URL: <https://thepage.ua/ua/style/osobista-dumka/chomu-mi-mayemo-zahishati-kulturnu-spadshinu> (дата звернення 22.08.2024).

⁵ Федорович О., Рубановський К. Економіка спадщини: посібник для малих громад / Туристична Асоціація Івано-Франківщини, ТОВ «Знати про Карпати»: ТОВ. 2019. 120 с.

⁶ Європейський досвід популяризації історичної спадщини та культурного туризму: навч. посіб./ І. Я.Кулиняк та ін. Львів. Растр-7. 2023. 82 с. URL: <https://lpnu.ua/sites/default/files/2024/pages/25870/navchalniy-posibnik.pdf> (дата звернення 21.08.2024).

пов'язати теперішні і майбутні події з давно минулими і тісно пов'язана з процесом формування ідентичності суспільства. Особливо великий внесок у розробку поняття історична культура вніс німецький історик і теоретик культури Йорн Рюзен [*Jorn Rusen*]. Згідно з вченням Й. Рюзена, «історична культура» – це продукована історичною свідомістю історична пам'ять, яка наповнює часове орієнтування життєвої практики визначенням напрямів діяльності і розумінням себе суб'єктами⁷. Рюзен стверджує, що історична культура становить частину загального кровообігу суспільства, завдяки якому воно функціонує. Тож історична культура це дієве висвітлення історичної свідомості в житті суспільства через яку людська суб'єктивність творить себе практично⁸.

Й. Рюзену вдалося вдихнути життя у доволі абстрактну схему впливу культури на історіографічний процес і довести, що історія – це визначена у часових параметрах культура, а «тоді культура – це частина ставлення людини до свого світу й до себе, в межах якого вона мусить інтерпретувати цей світ і себе саму, щоб могли жити з ним і в ньому»⁹. Можна сказати, що історична культура не відбиває минуле, а інтерпретує його з тією метою, щоб допомогти індивідам знайти власну ідентичність. Головним в історичній культурі є історичні та культурні факти в їхньому сучасному осмисленні і переживанні. Докторка філософських наук, професорка кафедри філософії Одеського національного університету імені І. Мечникова Оксана Довгополова говорить: «Трапляється й так, що не інші епохи стають одержинкою для сьогодення, а сучасність розшаровується на кілька пластів, які не обов'язково перетинаються. Люди йдуть тією самою вулицею, а бачать різне – бо відчитують у нарративних абрєвіатурах різні історії. Для когось слово «Нюрнберг» розгортає сюжети Реформації та північного відродження, викликаючи в уяві шедеври Дюрера. Для іншого воно стає абрєвіатурою злету й падіння нацизму: від расових законів до суду, що поклав їм край. Ми не просто бачимо щось, а постійно залучаємо в інтерпретаційну роботу свій досвід комунікацій зі світом, осмислення емоційних реакцій інших людей, розуміння того, що дозволено, а що ні. Отже, орієнтуємося не так у матеріальному просторі, як у комунікативному досвіді»¹⁰.

⁷Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. Львів. Літоніс. 2010. 123 с.

⁸Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. С. 114.

⁹Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. С. 114.

¹⁰Довгополова О. П'ятдесят шарів пам'яті. Verbum. Робота з пам'яттю. № 76. 2020. URL: <https://www.verbum.com.ua/04/2020/working-with-memory/fifty-layers-of-memory>. (дата звернення 25.08.2024).

Історична культура немислима без опори на культурну спадщину, тому що спадщинні цінності – це джерело для подальшого культурного росту суспільства.

Одним із вимірів, який допомагає досягнути поняття історична культура, є когнітивний вимір. Аналізуючи цей вимір, бачимо, як змінювалися погляди на існування і творення нації та держави. Довгий час історія розвитку держави, становлення нації асоціювалася із наявністю правлячої династії на певній території: немає правителя – немає держави, народу, нації. Історична ж культура робить головним наявність розвитку спільної культури, звичаїв, традицій, мови, культурної спадщини: є мова, є спільні традиції, багата спільна історична спадщина – є народ; є спільна боротьба за створення єдиної держави – є нація. Культурна спадщина яскраве підтвердження того, що хоч довгий час українці не мали власної держави, та українська нація сформувалася всупереч усім намаганням ворога завдати цьому. Культурна спадщина українців засвідчує тяглість їхнього націогенезу, його нетотожність з сусідніми народами, в т. ч. з «братями-слов'янами», і з росіянами зокрема. Звертаючись до об'єктів культурної спадщини, науковці мають можливість конструювати близьку до реальної картину української історії, незаангажовано її оцінювати та аналізувати¹¹.

Звідси стає зрозумілим, чому вже понад десять років росія веде війну на знищення історичної та культурної спадщини України, чому руйнує історичні будівлі, проводить незаконні археологічні розкопки, привласнює музейні артефакти та знищує архіви, використовуючи отримані знахідки для власної пропаганди. Прагнення російської федерації стерти з лиця землі все, що бодай трохи пов'язане з усім українським, ще раз засвідчує важливість історико-культурної спадщини в усвідомленні національної ідентичності та її значення в сучасному світі. Історико-культурна спадщина є втіленням естетичних, морально-етичних, мистецьких, технологічних, релігійно-космологічних уявлень та здобутків народів, що в різні часи проживали на теренах України¹².

Політичний вимір історичної культури Й. Рюзен пов'язує з використанням історичної пам'яті в інтересах влади. Презентуючи себе

¹¹ Чорна Н. Культурна спадщина України: проблеми вивчення, збереження та використання. *Наукові праці Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 2021. Вип. 36. 67 УДК 35.073.51 DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-36-67-74> (дата звернення 15.08.2024).

¹² Тарангул Л. М., Чернікова І. В., Дрогомирецька Л. Р. Збереження історико-культурної спадщини України як чинник національної ідентичності. *Культурологічний альманах*. 2024 № 1. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.1.18> (дата звернення 15.08.2024).

в історично наповнених символах, влада намагається формувати ідентичність у вигідних їй вимірах. Й. Рюзен доводить, що “немає жодної форми влади, яка б для своєї легітимізації не послуговувалася історією”¹³.

Історію віддавна використовували як аргумент у політиці. Кожна політична спільнота зацікавлена у виробленні узгодженого бачення свого минулого як передумови спільного погляду в майбутнє. ХХІ століття – вік інтернеттехнологій – перетворює минуле на сцену для політичних вистав.

Політичні ігри у комунікативному просторі стають надто небезпечними. Підтвердженням цьому є події, які розгортаються у відносинах між росією та Україною. Росіяни намагаються ліквідувати якомога більше того, що творить українську ідентичність. Російська пропаганда століттями намагається переконати всіх навколо, що українці та росіяни – це один народ з однією культурою. Та тут московити потрапляють у свою ж пастку, бо насправді культура в нас кардинально різна.

Жалюгідним і смішним видається інтерв’ю президента росії володимира путіна американському політичному оглядачу Такеру Карлсону 6 лютого 2024р. Та смішним це інтерв’ю тільки здається, бо насправді це ціла теорія, мета якої – оправдати війну, розв’язану кремлем проти України.

В інтерв’ю, яке тривало близько двох годин, путін стверджував, що Україна – «штучна держава», сформована з волі Йосипа Сталіна внаслідок приєднання Західної України до Української РСР. Однак, за словами путіна, українці все ще вважають себе росіянами, а те, що відбувається, є елементом громадянської війни¹⁴.

Зрозуміло, що це твердження не відповідає дійсності. Перше втручання росії в 2014 році, а потім повномасштабне вторгнення в лютому 2022 року ще більше загострили національну ідентичність українців і підняли необхідність довести, що Україна є міжнародно визнаною суверенною незалежною державою. Стародавня культура України, її благородні корені, велика історична спадщина разом з її високим економічним і людським потенціалом стала ласим шматком для імперії зла.

Невід’ємним від когнітивного та політичного є естетичний вимір історичної культури. Він спирається на психічний вплив історичних тлумачень і мистецьких форм на людські органи чуття. Мистецькі

¹³ Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. с. 129–131.

¹⁴ Інтерв’ю Такеру Карлсону. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ncPW2pyOzJU>. (дата звернення 16.08.2024)

форми репрезентації минулого (історичні романи, кіномистецтво тощо) хоч і здаються далекими від історії, проте їхній емоційний вплив може бути набагато сильнішим, ніж вплив історичних праць. Не можна легковажно ставитися до естетики, особливо репрезентуючи історію. Про це у своїх працях постійно нагадує нідерландський учений філософ професор Франклін Анкерсміт [*Frank Ankersmit*]. Потреба в естетизації історичної пам'яті закладена у глибинній підсвідомості кожного індивіда, якщо його турбують проблеми суті життя і свого місця у ньому. Німецький вчений Ян Ассман [*Jan Assmann*], досліджуючи історію пам'яті, стверджував, що минуле не просто відтворюється в сучасному, а “відкривається” ним заново, моделюється залежно від обставин, і отже, правильніше говорити не про рецепцію, а про “динаміку спогадів”, втілених у системі зображувальних символів.

Якщо говорити про історичну спадщину місцевих громад, то естетичний вимір тут проявляється, наприклад, через “місця пам'яті”, до яких відносяться топографічні місця: архіви, бібліотеки, музеї, поля битв; монументальні місця: кладовища, місця захоронення героїв, пам'ятники героям, храми, архітектурні споруди; символічні місця: комеморації, паломництва, відзначення дат або емблеми; функціональні місця: підручники, автобіографії або асоціації тощо.

Винахідником поняття “місця пам'яті” вважається французький історик П'єр Нора [*Pierre Nora*]. Виняткову увагу пам'яті місць приділила німецька історикиня та культурологиня Аляйда Ассман [*Aleida Assmann*], яка у своїх дослідженнях опирається на праці П'єра Нора та Поля Рікера. Вона стверджує: “Духовний світ минулого стає очевидним завдяки матеріальним решткам. При цьому можна сподіватись на таємничу іскру з минулого в теперішнє – всупереч усім тріщинам і прогалинам у пам'яті”.

Останнім часом “місцям пам'яті” приділяють велику увагу. Науковці Франкфуртського інституту прикладної історії стверджують, що важливо навчитися “читати простір”, адже опитувати можна не лише людей, але й культурні ландшафти й міста.

Важливо мати на увазі, що “місце пам'яті” – це не обов'язково матеріальний об'єкт, але й символ, знак. А “пам'ять місця” – це їхній символічний код. Не всі образи, що потрапили до реєстру “місць пам'яті”, підпадають під визначення територіального “місця”. Це і свята, і символи влади, і календарі, і постаті героїв, і панахиди – символи, які далекі від територіальних образів місця. Однак надмірне захоплення “місцями пам'яті” несе не тільки позитив, оскільки дає можливості для політичних маніпуляцій та може призвести до колективних травм. І щоб колективних травм було якомога менше, погодимось з формулою етичного й естетичного виміру історії, запропонованою Й. Рюзенем:

щоб минуле було значущим для сучасного, за ним треба визнавати право на самобутність. У публічній історичній культурі на історичну пам'ять нашаровується величезний потік образів, і за цих умов форми дистанційної раціональності можуть швидко втрачати політичний вплив. За таких умов відповідальність за минуле є водночас відповідальністю і за сучасне, і за майбутнє. “У метафоричному сенсі можна говорити про лікувальну й терапевтичну функцію історії, за реалізацію якої відповідають історики”¹⁵.

Отже “місця пам'яті” відіграють важливу роль у здійсненні естетичного виміру. Завдяки їм суспільство свідомо передає на збереження свої спогади або визнає їх часткою своєї самобутності. Проте, надмірне захоплення “місцями пам'яті” дає можливості для політичних маніпуляцій. Освоєння історичного минулого на основі продукування “місць пам'яті” може стати оманливим, а самі пам'ятки – тільки поодиноким поверненням до минулого, якщо воно спирається виключно на “комемеративні практики” (практики державної влади) – місця слави та вшанування героїв. Та це тільки один з прикладів прояву естетичного виміру в історичній спадщині, у тому числі й місцевих громад, а таких прикладів можна навести багато.

2. Збереження та захист історико-культурної спадщини – надзвичайно важливе завдання в сучасних умовах

В умовах повномасштабного вторгнення росії на територію України державна політика у сфері культурної спадщини України стає важливим чинником забезпечення нашої національної безпеки. Культурна спадщина набуває ключового значення для створення ціннісного підґрунтя для єдності суспільства, посилення української ідентичності, дальшого розвитку України як цілісної та демократичної держави. Пристрасне бажання російських загарбників нищити все, що пов'язане з Україною та її населенням, ще раз демонструє важливість історико-культурної спадщини як важливого чинника національної ідентичності, її збереження та репрезентації в світі. Масовані атаки російської сторони на культурну спадщину України є ще однією причиною протистояти російській агресії. В умовах розбудови незалежної державності та пов'язаних із нею процесів націотворення об'єкти культурної спадщини, що стали свідками багатовікової історії українського народу, перетворюються на хранителів його духовної і матеріальної культури,

¹⁵Рюєн Й. Нові шляхи історичного мислення. С. 270–298. (дата звернення 20.08.2024).

відіграють важливу соціальну роль, закладаючи основу для пізнання минушини, всебічного осмислення життя народу¹⁶.

Під час ведення воєнних дій російські окупанти намагаються диктувати на тимчасово захоплених ними територіях України свою версію історії, вилучаючи з бібліотек книги з української літератури та історії України, зокрема ті, в яких ідеться про часи Української Революції, Помаранчевої Революції, Революції Гідності, події російсько-української війни. Також існують списки історичних персоналій, пам'ять про яких, на думку кремлівських пропагандистів, необхідно стерти з історичної свідомості нашого народу. У список зокрема потрапили Іван Мазепа, Симон Петлюра, Степан Бандера, Роман Шухевич, В'ячеслав Чорновіл¹⁷.

Документи ЄС, НАТО, позиція Міжнародного кримінального суду визначають культурну спадщину одним з найважливіших чинників збереження й зміцнення ідентичності, єдності будь-якої держави та європейської спільноти загалом, тому знищення культурної спадщини під час війни виходить за межі винятково воєнного злочину.

Відповідно до відомостей, оприлюднених Міністерством культури в жовтні 2023 року, внаслідок повномасштабної війни протягом 2022-2023 рр. в різних областях України постраждало 835 об'єктів культурної спадщини. Повністю зруйновані 23 пам'ятки. До таких масштабів не був готовий ніхто. Проте Україна не лишилась наодинці із цими викликами. Оговтавшись від першого шоку, міжнародні фонди й організації почали надавати допомогу для збереження національного культурного та історичного надбання України¹⁸.

Наша країна прагне зберегти свою культурну спадщину, національні традиції, історичну пам'ять, посісти належне місце в сучасному європейському культурному просторі, і працювати над цим потрібно у кожному найвіддаленішому куточку України. Вивчення, аналіз і оцінювання культурної спадщини є необхідною й важливою умовою планування розвитку регіону, адміністративного району, міста та села.

¹⁶ Чорна Н. Культурна спадщина України: проблеми вивчення, збереження та використання. *Наукові праці Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 2021. Вип. 36. 67 УДК 35.073.51 DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-36-67-74>. (дата звернення 15.08.2024).

¹⁷ Бутко К. Кордони пам'яті: хто допомагає рятувати українську культурну спадщину / INTERACTION: відновлюємо без кордонів / 2023. URL: <https://pragmatika.media/kordony-pam-iati-khto-dopomahaie-riatuvaty-ukrainsku-kulturnu-spadshchynu/>. (дата звернення 15.08.2024).

¹⁸ Бутко К. Кордони пам'яті: хто допомагає рятувати українську культурну спадщину / INTERACTION: відновлюємо без кордонів / 2023. URL: <https://pragmatika.media/kordony-pam-iati-khto-dopomahaie-riatuvaty-ukrainsku-kulturnu-spadshchynu/>. (дата звернення 15.08.2024).

Однак мало оберігати культурну спадщину країни, її необхідно також опрацювати, поширювати, інтерпретувати і доносити до людей. Розуміння значення культурної спадщини було не завжди однаковим і еволюціонізувало з часом. Спочатку її сприймали як набір цінних артефактів, і тільки віднедавна усвідомили її значення у забезпеченні достойного сьогодення та майбутнього розвитку, перейшовши від консервації спадщини до пошуку нових функцій. Основні чинники, що вплинули на зміну поглядів суспільства на історико-культурну спадщину відбулися у ХХ столітті. Прийнято виділяти три періоди еволюції у ставленні до культурної спадщини.

Масова втрата культурних цінностей у Першій світовій війні, активна підготовка до Другої світової війни застала людство задуматися про необхідність її збереження на державному рівні. У законодавстві окремих країн з'являються перші охоронні акти щодо об'єктів культурної спадщини. Це й був перший період.

З початку Другої світової війни і до кінця 70-х років Європа усвідомлює неефективність норм захисту культурної спадщини і в 1954 р. було прийнято Європейську культурну конвенцію, у якій йдеться про загальну культурну спадщину Європи.

Третій період починається у 80-х р. і тягнеться до теперішнього часу. Змінюється усвідомлення спадщини, її цінності. Конвенцією ЮНЕСКО було визнано нематеріальну культурну спадщину. Відтоді Спадщину розглядають у контексті місцевості, підвищується роль місцевого розвитку.

Україна до повномасштабної російсько-української війни перебувала у II періоді, відстаючи від західних країн приблизно на пів століття. На жаль воєнні дії на території України не покращили ситуацію¹⁹.

На жаль, в умовах російсько-української війни зростає і відповідальність громад за збереження своєї культурної спадщини. Україна докладає великих зусиль, щоб зберегти свою культурну та історичну спадщину. Хоча деталі програми захисту української культурної спадщини не розголошуються, вона включає музеї, архіви, галереї, бібліотеки та інші організації по всій країні. За Bloomberg, ця програма є серед найбільших у наш час, що нагадує про подібну кампанію в Європі під час Другої світової війни. Недержавні об'єднання також беруть участь у захисті об'єктів культури, зокрема колектив художників «Асортиментна кімната» з Івано-Франківська створив декілька укриттів, куди евакуював понад 20 колекцій творів мистецтва на прохання галерей з інших регіонів. Крім того, директор львівського музею «Територія Терору» запровадила кризовий фонд «Швидка

¹⁹ Федорович О., Рубановський К. Економіка спадщини: посібник для малих громад. С. 120.

музейна допомога», що надав підтримку майже 20 музеям з 4 областей, зокрема з маленьких міст та сіл на півдні та сході країни. У багатьох містах нерухомі пам'ятки захищають, використовуючи мішки з піском, дошки або пластик. В Києві підприємці, громадськість та волонтери надали місту опалубні щити на 1 млн. гривень, близько 15 машин піску та 20 тисяч мішків для захисту близько 28 об'єктів. У Львові демонтували та перевезли в укриття велику частину об'єктів історичної спадщини, а ті, що не можна було демонтувати, захистили дерев'яними конструкціями та загортаючи у пластик.

Після того, як росія вторглася на територію України, ЮНЕСКО оголосила про свої заходи щодо позначення важливих історичних об'єктів країни емблемою Гаазької конвенції 1954 року – міжнародно визнаним символом охорони культурної спадщини під час збройних конфліктів. Організація співпрацює з директорами українських музеїв, щоб координувати зусилля зі збереження колекцій, а також здійснює моніторинг всіх наявних пошкоджень культурних об'єктів за допомогою супутникової зйомки. Посольство України при Святому Престолі та Верховна українська католицька архієпархія закликають країну-агресора росію утриматись від бомбардування Софійського собору. Волонтери створили міжнародний проєкт «Врятувати українську культурну спадщину онлайн», який має на меті архівацію онлайн-культурних цінностей – контенту сайтів, які присвячені культурній спадщині.

Розвиток цифрових технологій надав нові можливості для збереження та стійкості культурної спадщини. Цифрове збереження надає способи захистити активи культурної спадщини та поділитися ними з більшою аудиторією, зводячи до мінімуму ризик пошкодження чи втрати. Одним із прикладів цифрового збереження є 3D-сканування, яке дозволяє створювати цифрові моделі культурних артефактів і пам'яток. Ці моделі можна використовувати для створення віртуальних турів і освітніх ресурсів, а також для дослідницьких цілей і збереження. Віртуальна реальність – це ще одна технологія, яка була застосована для збереження культурної спадщини. Цифрові інструменти, такі як віртуальна реальність і 3D-сканування, можна використовувати для документування та збереження об'єктів культурної спадщини та артефактів, створюючи віртуальні тури та онлайн-виставки, доступ до яких можна отримати по всьому світу. Віртуальна реальність дозволяє відвідувачам спілкуватися з культурною спадщиною новими та інтерактивними способами. Це допомагає підвищити обізнаність і оцінити культурну спадщину, а також підтримати зусилля щодо збереження.

Однак із цифровим збереженням також пов'язані проблеми. Однією з проблем є можливість надмірної залежності від цифрових технологій, що може підірвати цінність фізичної культурної спадщини. Також існує ризик втрати або пошкодження даних, що може призвести до остаточної втрати важливих об'єктів культурної спадщини²⁰.

Прикладом використання нових технологій у збереженні культурної спадщини України може бути Львівська студія Skeiron, що спеціалізується на діджиталізації культурних пам'яток, яка завантажила на платформу Google Art and Culture 3D-моделі українських архітектурних об'єктів та музейних експонатів. Тепер ці культурні скарби доступні для дослідження в Google Пошуку. Починаючи з 2022 року, Skeiron співпрацює з Google у рамках проєкту «Україна поруч», що дозволяє популяризувати українську культуру на глобальному рівні. Завдяки цій колаборації на платформі з'явилися понад 40 архітектурних об'єктів і понад 120 музейних експонатів з України²¹.

3. Розкриття туристичного потенціалу історико-культурної спадщини для розвитку місцевих територіальних громад

Культурна спадщина є важливою складовою нашої колективної ідентичності, яка пов'язує нас із нашим минулим і формує наше майбутнє. Ефективне збереження та управління культурною спадщиною вимагає співпраці та співпраці між різними зацікавленими сторонами, причому громада відіграє центральну роль. Експерт зі збереження спадщини доктор *Сьюзен Оят наголошує*: «Залучення місцевої громади до управління культурною спадщиною має вирішальне значення для збереження культурної спадщини та її актуальності для майбутніх поколінь»²².

Однак історико-культурна спадщина потребує не тільки захисту і збереження, але й умілого використання. Своєчасне визначення, оцінка та дбайливе використання ресурсів історико-культурного значення може принести велику економічну користь. Спадщина, будучи частиною національного багатства, має колосальне вартісне вираження, яке можна порівняти з найціннішими ресурсами країни. Як підтвердження – на національному рівні більшістю країн усвідомлено, що своєчасне

²⁰ Джекі де Бурка. Культурна спадщина та стійкість: баланс між збереженням та адаптацією. URL: <https://constructive-voices.com/uk/> (дата звернення 25.08.2024).

²¹ #Шо там Технології. Українська культурна спадщина доступна в 3D в Google Art and Culture: як це виглядає. URL: <https://shotam.info/ukrainska-kulturna-spadshchyna-dostupna-v-3d-v-google-art-and-culture-iak-tse-vyhlidaie/>. (дата звернення 25.08.2024).

²² Джекі де Бурка. Культурна спадщина та стійкість: баланс між збереженням та адаптацією. URL: <https://constructive-voices.com/uk/> (дата звернення 25.08.2024).

визначення, поцінування та дбайливе використання ресурсів історико-культурного значення має велику економічну користь. Ресурси культурної спадщини – це підґрунтя розвитку багатьох галузей економіки, основною з яких є туризм. Культурна спадщина – це чинник та ресурсна база розвитку туризму. Вона є матеріальною та духовною основою розвитку багатьох видів туризму й насамперед культурного, тобто туризму із метою ознайомлення та пізнання культурної спадщини різних країн та народів. Ресурси культурної спадщини – це підґрунтя для розвитку багатьох галузей економіки, основною з яких є туристична²³.

Вивчення, аналіз і оцінювання культурної спадщини є важливою умовою планування розвитку регіону, адміністративного району, міста та села. Від характеру цих ресурсів, їхньої цінності, кількості, доступності та інших факторів залежить можливість залучення спадщини до економічного життя регіонів²⁴.

У зв'язку із зазначеним виникає питання, як представникам місцевої громади створити умови для успішного і прибуткового використання місцевої культурної спадщини?

Місцева культурна спадщина як актив, що генерує вартість через продукти й послуги, традиційно аналізується у чотирьох вимірах: економічному, людському, природному та культурному. Кожна з груп активів має набір критеріїв та повинна враховуватися з однаковою вагомістю для розробки рішень у питаннях державних і приватних інвестицій у пам'ятки. Така практика пропонується Світовим банком і є типовою для країн ЄС та решти розвинуеного світу.

Економічний актив охоплює будівлі, інфраструктуру, матеріально-технічне забезпечення та враховує:

- структуру економічної діяльності навколо місцевої культурної спадщини;
- операції з історичним нерухомим майном;
- розподіл історичної нерухомості між власниками, жителями, орендарями;
- інвестиційну привабливість території навколо місцевої культурної спадщини;

²³ Чорна Н. Культурна спадщина України: проблеми вивчення, збереження та використання. Наукові праці Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. 2021. Вип. 36. 67 УДК 35.073.51 DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-36-67-74>. (дата звернення 16.08.2024).

²⁴ Поливач К. А. Культурна спадщина та її вплив на розвиток регіонів України. Наук. ред. Руденко Л. Г. *Національна академія наук України Інститут географії*. Київ. 2012. 208 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Polyvach_Kateryna/Kulturna_spadschyna_ta_ii_vplyv_na_rozvytok_rehioniv_Ukrainy/ (дата звернення 25.08.2024).

- середній дохід та його структуру для місцевого населення, зайнятого прямо чи опосередковано в місцевій культурній спадщині;
- стан інфраструктури навколо місцевої культурної спадщини;
- розміщення та харчування навколо місцевої культурної спадщини тощо.

Людський та соціальний актив впливає на обсяги та структуру, компетенції місцевого населення, різноманіття й соціальні зв'язки та включає:

- освіти й наявності спеціалізованих компетенцій для збереження і реставрації місцевої культурної спадщини;
- кількість правопорушень щодо місцевої культурної спадщини;
- участь місцевого населення в технічному обслуговуванні або ремонтно-консерваційних роботах.

Природний актив впливає на стан місцевого довкілля, рівень озеленення навколо та ін. і зважає на:

- наявність і стан природних парків, зелених насаджень на території місцевої культурної спадщини;
- вплив природних ризиків на місцеву культурну спадщину;
- стан збору сміття навколо місцевої культурної спадщини;
- види й рівень забруднень навколо місцевої культурної спадщини;
- наявність тварин і комах-шкідників на території місцевої культурної спадщини.

Культурний актив відображає симбіоз традицій та звичаїв, духовних цінностей попередніх поколінь, зокрема:

- кількість та види, стан місцевої культурної спадщини, яка перебуває під охороною, незахищених історичних об'єктів;
- порожні будівлі, старі й сучасні;
- фактичне призначення й використання місцевої культурної спадщини;
- адаптованість місцевої культурної спадщини до сучасних міських норм функціонування;
- маркування місцевої культурної спадщини;
- кількість занедбаних історичних будівель;
- місце місцевої культурної спадщини у шкільних програмах;
- кількість управлінців спадщини²⁵.

Звісно, у першу чергу слід зважати на економічний вплив культурної спадщини, що містить такі напрями: кількість робочих місць та доходи

²⁵ Кривецька Л. Біла книга: Економічний вплив місцевої культурної спадщини. Львів, 2020. 50 с. [Електронна версія]. URL: https://reherit.org.ua/wp-content/uploads/2020/03/White-Paper_Economic-Impact-of-Local-Cultural-Heritage.pdf. (дата звернення 17.08.2024).

домогосподарств; туризм спадщини; інкубація малого бізнесу; вартість нерухомості; активізація культурного й економічного життя території. Вважається, що перші три напрями дають найбільший економічний ефект для країн, що розвиваються, до яких відносимо й Україну. Без сумніву, однією з головних тем є розвиток туризму.

Методика розрахунку обсягів туристичної діяльності затверджена наказом Державної туристичної адміністрації та Держкомстату України від 12.11.2003 р. № 142/394, рекомендує покроковий поступ місцевих громад у розвитку місцевого туризму²⁶.

Документ радить у першу чергу реально усвідомити свій потенціал:

– чи регіон, у якому розташована громада, у цілому належить до туристично привабливих;

– чи наявні в громаді місця концентрації продажу;

– чи стане туризм пріоритетним для розвитку громади;

– чи є належна транспортна доступність;

– чи вистачає закладів для розміщення туристів.

З часом необхідно стимулювати появу супутніх товарів та послуг. Необхідно вирішити, як регулювати туристичні потоки, щоб уникнути тисняви, черг, а в зв'язку з цим незадоволення відвідувачів.

Якщо до цього у громаді туризм був практично відсутній, то варто продумати своєрідний сценарій розвитку, а потім розрахувати його економічний ефект (напрацювань того, як це зробити є достатньо).

В туристичній галузі існує поняття – бренд (імідж) території. Він інформує споживача про особливі характеристики, які вирізняють цю територію з – поміж інших та роблять її привабливою для відвідування. Основним компонентом бренду є місцева спадщина. Якщо громада хоче успішного і прибуткового туризму, то її представники повинні подбати про свою впізнаваність. Місцева спадщина може і повинна стати важливими фактором для приваблення інвесторів. Інвестор прагне йти в місця, які приваблюють клієнтів, і добре розрекламований бренд відіграє тут дуже важливу роль, адже інвестор ставить за мету отримати максимальний дохід від своїх капіталовкладень. Економічна діяльність, яка базується на використанні спадщини приносить користь не тільки відвідувачам чи інвесторам, вона сприяє зайнятості населення і зростанню його добробуту, створює передумови для збільшення цін на місцеву нерухомість. Однак для того, щоб усе перелічене запрацювало,

²⁶ Наказ Про затвердження Методики розрахунку обсягів туристичної діяльності від 12.11.2003 р. № 142/394 / Державна туристична адміністрація та Держкомстат України. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/242882__242947. (дата звернення 18.08.2024).

необхідно, зробити привабливі умови, які дають змогу затримати туриста, тобто атракцію.

У ролі атракції можуть виступити найрізноманітніші види природних і культурних ресурсів. Це можуть бути природні ресурси, як заповідники, парки, лісові масиви, водойми; історичні місця, що пов'язані з історичними подіями та постатями або музеями; культурно-мистецькі та видовищні ресурси; архітектурні споруди палаци, замки, садиби; етнографічний потенціал – музеї просто неба, полонини, майстерні народних ремесел, реконструйовані хати та господарчі споруди; археологічні – місця стоянок стародавніх людей, печери, наскельні малюнки, залишки стародавніх поселень, укріплень, військових таборів; релігійні атракції – храми, монастирі, освячені джерела, місця паломництва; науково-технічні та виробничо-промислові пам'ятки; військові комеморації.

Також варто увімкнути креативне мислення і щодо того, які розваги були б доречними у використанні саме поруч із цим видом культурної спадщини, та продумати розважальні атракції. Сюди включаємо кулінарні можливості громади – приготування традиційних страв, місця дегустації вин, пивоварні, сироварні, кав'ярні, кулінарні свята та події; можливості транспортних засобів – використання старовинних автомобілів, паротягів, човнів, гужового транспорту; тематичні парки – парки пригод та розваг, казкові парки, парки скульптур, дендропарки; розважальні та сімейні атракції – дитячі майданчики, квест-кімнати; організація фестивалів, свят, характерних для цієї місцевості – етнофестивалі, ярмарки, традиційні свята тощо.

Потрібна неабияка винахідливість та креативність, щоб створити продукт, який привабить туристів та принесе економічну вигоду, та підготувати відповідну туристичну інфраструктуру – товари та послуги, завдяки яким громада може заробляти²⁷.

У 2005 році Україна ратифікувала Рамкову конвенцію Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства, у якій наголошується, що невід'ємними складовими концепції збереження спадщини є її тлумачення (інтерпретація) та подання (презентація). Інтерпретація спадщини має на меті формування емоцій адресата та ненав'язливе спонукання його до бажаної поведінки. Вона дуже важлива у поданні культурної спадщини, адже є засобом творення емоційного стану відвідувача. Саме з інтерпретації і варто розпочинати роботу з подачею культурної спадщини місцевої громади. Уже перед тим, як створювати проектну документацію, необхідно мати план інтерпретації,

²⁷ Федорович О., Рубановський К. Економіка спадщини: посібник для малих громад. С. 64-68.

оскільки саме він міститиме рішення, які мають бути враховані у завданні проєктування. План інтерпретації має дати відповідь на питання:

- чому ми це робимо (мета інтерпретації);
- для кого ми це робимо (орієнтованість на клієнта);
- що саме інтерпретується (має бути розроблена основна та додаткові теми);
- як інтерпретувати (засоби інтерпретації)²⁸.

Планувати засоби інтерпретації дуже важливо, адже вони можуть впливати на технічні вимоги до просторового дизайну та архітектурного проєкту, будуть, наприклад, позначатися на розташуванні, розмірах, контурах приміщень, стендів, експозицій тощо. Вибір засобів інтерпретації – цікавий і творчий процес, який має поєднати відомості про культурну спадщину і вміння подати це відвідувачам. При цьому необхідно використовувати усе найкраще, що є у розпорядженні громади: місце, інфраструктуру, людський фактор, матеріальні та інші ресурси.

Слід пам'ятати, що для того, аби спадщина була збережена і почала давати користь громаді, потрібно постійно оновлювати знання про кращі методи такої роботи, ретельно вивчати позитивний досвід, креативно працювати та генерувати нові ідеї. Необхідно сформувати бізнес-план та залучати до втілення планів фахівців, знавців культурної спадщини і молодь, бо саме вона буде втілювати задуми в життя. Важливо також сформувати креативну команду та залучати до роботи усіх, хто знається на спадщині і кому вона не байдужа. За умови вмілого планування, креативного підходу до справи, урахування усіх ризиків і вигод, небайдужості з боку громад і за підтримки держави культурна спадщина надає громадам колосальні можливості як у матеріальному, так і в моральному та естетичному планах.

ВИСНОВКИ

У результаті сказаного вище, робимо висновки, що сьогодні Україна має великий потенціал для розвитку на основі своєї культурної спадщини, а тому цінності культурної спадщини необхідно берегти незалежно від ситуації і за будь – яких обставин. Культурна спадщина втілює успадковану ідентичність народу, яка охоплює цінності, традиції, культуру та артефакти, передані попередніми поколіннями. Завдяки збереженій історико-культурній спадщині кожен народ (у тому числі й український) може довести генезис власного існування. Саме історико-

²⁸ Федорович О., Рубановський К. Економіка спадщини: посібник для малих громад. С. 82-92.

культурна спадщина, її осмислення, збереження та популяризація є одним з головних чинників культурного розвитку нації, її самоідентифікації та представлення на міжнародній арені. Достойно представлена історико-культурна спадщина, є потужним потенціалом для патріотичного виховання, формування національних цінностей у молодого покоління. Історико-культурну спадщину варто розглядати як важливий фактор несприйняття російської пропаганди, скерованої на нищення України.

Окрім того, оцінка запасів культурної спадщини свідчить про великі можливості для приваблення туристів та залучення інвестицій у сферу туризму. Аналіз показує, що розвиток туризму на основі культурної спадщини може сприяти економічному зростанню, створенню нових робочих місць та підвищенню соціокультурного рівня регіонів та місцевих громад. Навіть в умовах війни Україна має потужний потенціал історико-культурної спадщини – матеріальної та нематеріальної, а також можливості її презентації як всередині країни, так і на міжнародних майданчиках. У цій статті розглянуто головні напрямки збереження та просування культурної спадщини, що передбачають активну участь громадських та державних організацій, стимулювання інновацій та використання сучасних технологій. Тут можна знайти конкретні пропозиції для поліпшення туристичного потенціалу України через розвиток культурної спадщини. Матеріал статті може дати підказку для формування стратегій регіонального розвитку та планування туристичних ініціатив. Це у повоєнні роки може стати важливим напрямом сталого розвитку післявоєнної відбудови, культурної дипломатії, а також складовою частиною духовного розвитку українського суспільства. Історико-культурна спадщина України є важливою з огляду на її вплив на матеріальне та духовне життя, державотворчі процеси, політичний та економічний розвиток, загалом на всі сфери буття українського народу і, зокрема, на розвиток місцевих територіальних громад.

Однак розвитку туризму у місцевих громадах заважає наявність низки проблем: це і неналежний захист пам'яток культурної спадщини, недостатнє фінансування для реставрації деяких пам'яток та розвитку місцевої інфраструктури, і, звісно, війна, що завдала нищівних та непоправних втрат.

І все ж залишається надія і віра в те, що українська історико-культурна спадщина буде збережена та принесе не тільки Україні а й світовому суспільству велику користь.

АНОТАЦІЯ

У статті обґрунтовано важливість використання культурної спадщини у розвитку місцевих територіальних громад. Доведено, що історико-культурна спадщина як основа історичної культури є головним фактором ідентифікації українського народу та яскравим підтвердженням того, що хоч довгий час українці не мали власної держави, та українська нація сформувалася всупереч усім намаганням ворога завадити цьому. Висвітлено лідируючі позиції органів місцевої влади у прийнятті важливих рішень для ефективного функціонування територіальних громад.

Підкреслено необхідність збереження та захисту історико-культурної спадщини та наведено приклади того, як надавати допомогу для збереження національного культурного та історичного надбання України. Наголошено, що основну увагу необхідно звернути на модернізацію туристичної інфраструктури, забезпечення якості послуг та її охорону. Проаналізовано головні виміри (економічний, людський, природний та культурний), у разі втілення яких культурна спадщина може стати брендом туристичної України. Розроблено стратегію збереження та просування культурної спадщини України. Вказано документи, які радять, як реально місцевій громаді усвідомити свій потенціал. Стаття містить підказки, як зробити привабливі умови, які дають змогу затримати туриста, тобто атракцію та спланувати засоби інтерпретації. Матеріал статті може дати підказку для формування стратегій регіонального розвитку та планування туристичних ініціатив.

Література

1. Бутко К. Кордони пам'яті: хто допомагає рятувати українську культурну спадщину. INTERACTION: відновлюємо без кордонів / 2023. URL: <https://pragmatika.media/kordony-pam-iati-khto-dopomahaie-riatuvaty-ukrainsku-kulturnu-spadshchynu/>. (дата звернення 15.08.2024).
2. Джекі де Бурка. Культурна спадщина та стійкість: баланс між збереженням та адаптацією. URL: <https://constructive-voices.com/uk/> (дата звернення 25.08.2024).
3. Довгополова О. П'ятдесят шарів пам'яті. Verbum. Робота з пам'яттю. № 76. 2020. URL: <https://www.verbum.com.ua/04/2020/working-with-memory/fifty-layers-of-memory>. (дата звернення 25.08.2024).
4. Європейський досвід популяризації історичної спадщини та культурного туризму: навч. посіб./ І. Я.Кулиняк та ін. Львів. Растр-7.

2023. 82 с. URL: <https://lpnu.ua/sites/default/files/2024/pages/25870/navchalniy-posibnik.pdf> (дата звернення 21.08.2024).

5. Зозуля С. Ю. Енциклопедія сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-51479> (дата звернення 23.08.2024).

6. Інтерв'ю Такепу Карлсону. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ncPW2pyOzJU>. (дата звернення 16.08.2024).

7. Кривецька Л. Біла книга: Економічний вплив місцевої культурної спадщини. Львів, 2020. с. 50. URL: https://reherit.org.ua/wp-content/uploads/2020/03/White-Paper_Economic-Impact-of-Local-Cultural-Heritage.pdf. (дата звернення 17.08.2024).

8. Мазуренко Є. Справа кожного. Чому ми маємо захищати культурну спадщину. Особиста думка. 2020. URL: <https://thepage.ua/ua/style/osobista-dumka/chomu-mi-mayemo-zahishati-kulturnu-spadshinu> (дата звернення 22.08.2024).

9. Наказ Про затвердження Методики розрахунку обсягів туристичної діяльності від 12.11.2003 р. №142/394 Державна туристична адміністрація та Держкомстат України. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/242882__242947. (дата звернення 18.08.2024).

10. Поливач К. А. Культурна спадщина та її вплив на розвиток регіонів України. Наук. ред. Руденко Л. Г. Національна академія наук України Інститут географії. Київ. 2012. 208 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Polyvach_Kateryna/Kulturna_spadschyna_ta_ii_vplyv_na_rozvytok_rehioniv_Ukrainy/ (дата звернення 25.08.2024).

11. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. №280/97-ВР/ Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 24. Ст. 170 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>.

12. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. Львів. *Літонус 2010*. сс. 114, 123, 129–131, 270–298.

13. Список територіальних громад України. Вікіпедія: вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Список_територіальних_громад_України (дата звернення 25.08.2024).

14. Тарангул Л. М., Чернікова І. В., Дрогомирецька Л. Р. Збереження історико-культурної спадщини України як чинник національної ідентичності. Культурологічний альманах. 2024 № 1. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.1.18> (дата звернення 15.08.2024).

15. Федорович О., Рубановський К. Економіка спадщини: посібник для малих громад. Туристична Асоціація Івано-Франківщини, ТОВ «Знати про Карпати»: ТОВ. 2019. 120 с.

16. Чорна Н. Культурна спадщина України: проблеми вивчення, збереження та використання. Наукові праці Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. 2021. Вип. 36. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-36-67-74> (дата звернення 16.08.2024).

17. #Що там Технології. Українська культурна спадщина доступна в 3D в Google Art and Culture: як це виглядає. <https://shotam.info/ukrainska-kulturna-spadshchyna-dostupna-v-3d-v-google-art-and-culture-iaak-tse-vyhliadaie/>. (дата звернення 25.08.2024).

Information about the author:

Poplavskiy Serhii Yuriyovich,

Postgraduate student

National University "Ostroh Academy"

2, Seminarska str., Ostrog, 35800 Rivne region, Ukraine